

О.Ю. ВИСОЦЬКИЙ

УДК 32.019.51

ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ЛЕГІТИМАЦІЇ ВЛАДИ СУБ'ЄКТАМИ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

З'ясовано особливості та наслідки використання технологій легітимації влади суб'єктами політики в Україні в останнє десятиріччя ХХ століття. Зроблений автором аналіз дозволив йому констатувати перманентну кризу легітимності державної влади в Україні.

Ключові слова: технології легітимації політичної влади, ефективні практики, суспільно-політична взаємодія, політичні суб'єкти, суспільне визнання, легітимність політичної влади, значущість.

Выяснены особенности и последствия использования технологий легитимации власти субъектами политики в Украине в последнее десятилетие ХХ века. Сделанный автором анализ позволил ему констатировать перманентный кризис легитимности государственной власти в Украине.

Ключевые слова: технологии легитимации политической власти, эффективные практики, общественно-политическое взаимодействие, политические субъекты, общественное признание, легитимность политической власти, значимость.

Features and consequences of the using of the technologies of legitimating political power by subjects of politics in Ukraine in the last decade of the twentieth century clarified. Made author analysis allowed him to establish a permanent crisis of legitimacy of state power in Ukraine.

Keywords: the technologies of legitimating political power, effective practices, socio-political interaction, political subjects, social recognition, legitimacy of political power, significance.

Використання технологій легітимації політичної влади в Україні стало проявом панування функціональної раціональності в політичній сфері як безпосереднього та природного наслідку модернізації взаємовідносин влади, суспільства та особистості. В українських реаліях модернізація ніколи не означала ані реформ, спрямованих на утвердження ефективної ринкової економіки та демократії, ані, тим більше, утвердження правової держави. Такі терміни як ринкова економіка, демократія, правова держава слугували та слугують інструментами легітимації влади окремих осіб та груп в Україні, які звикли використовувати її для власного збагачення. Застосування таких понять, які покликані

стимулювати віру мас у добрі наміри правлячих суб'єктів, можна віднести до вербалізаційних технологій легітимації. У цьому значенні симптоматично, що чинна Конституція України визначає її як демократичну, соціальну та правову державу. Інакше кажучи, симуляція досягає рівня загальнодержавної легітимаційної політики. У формально-правовому значенні передбачається, що всі державні структури мають функціонувати заради ствердження ідеалів та принципів, визначених у Конституції та в інших офіційних державних документах, але насправді призначення ідеалів та принципів полягає в їх здатності виправдати існування державних інститутів та зростаючої номенклатури, що працює на

ініціювання і прощтовхування законів через Верховну Раду, спрямованих на розширення повноважень президентської влади. Так, вже у грудні 1991 р. було створено Адміністрацію Президента, покликану забезпечити здійснення Президентом владних повноважень, контроль над урядом та координацію президентської взаємодії з парламентом [20; 260]. У березні 1992 р. Л. Кравчук створює, як консультативний та стратегічний орган при Президенті, Державну думу із різноманітних фахівців та управлінців [21; 261]. Щоправда, вже у жовтні 1992 р. Президент, щоб не загострювати відносини з Верховною Радою на тлі суперництва з нею за владу в країні, вимушений був розпустити Державну думу [35]. У лютому 1992 р. Л. Кравчук успішно ініціює прийняття у Верховній Раді закону про зміни до Конституції України (1978 р.) [4]. Згідно з цими змінами Президент ставав главою держави та виконавчої влади та отримував прямий контроль над урядом, право призначати ключових міністрів і голову уряду. За Верховною Радою залишалось право затверджувати прем'єр-міністра, запропонованого Президентом, і склад уряду [4]. У березні 1992 р. Л. Кравчук добивається створення інституту представників Президента в обласних та районних центрах, містах і міських районах [5]. З 20 березня 1992 р. представники Президента почали виконувати функції голів місцевих державних адміністрацій, тоді як виконками місцевих Рад ліквідовувались, але самі Ради зберігали функції органів місцевого самоврядування. Цей крок надав Президенту організаційно-інституційний інструмент забезпечення легітимації його влади на місцях. Справа в тому, що регіональні кадри, із яких формувались місцеві державні адміністрації, в інтересах укріплення свого владного становища в регіоні та через залежність від президентської адміністрації вимушені були працювати на зміцнення підтримки президентської влади.

Проте в умовах соціально-економічної кризи одних організаційно-інституційних технологій, які полягали в утворенні залежних від Президента структур, виявилось замало для забезпечення легітимації влади Президента в суспільстві. Тому Л. Кравчуком була використана така технологія легітимації влади як перекладання відповідальності, що у теоретико-пропагандистській літературі отримала назву «обрання козла відпущення» [43, р. 17]. Добрий привід для її здійснення підкинула Верховна Рада, 7 липня 1992 р. прийнявши постанову «Про недовіру Кабінету Міністрів України», в якій Президенту пропонувалось виступити з пропозицією створення нового уряду. Вважаючи, що «Уряд має нести свою відповідальність, а Президент свою» [10, с. 155], у жовтні 1992 р. Л. Кравчук відправив уряд В.Фокіна у відставку, який слухняно провадив у життя його лінію та при цьому ніс повну відповідальність за соціально-економічну кризу [7, с. 951]. За О. Скіперських, застосування такої технології для подолання делегітимаційних процесів доволі часто влаштовувалось президентами на пострадянському просторі, зокрема в Росії та в Україні [23, с. 16].

Главою нового уряду став Л. Кучма, за затвердження якого проголосувала більшість Верховної Ради у 316 голосів [24]. Відставка старого та призначення нового уряду разом з іншими чинниками сприяла незначному приросту легітимності влади Л. Кравчука. Так, за В. Небоженком, якщо у вересні – жовтні 1992 р. Л. Кравчук користувався довірою 16% громадян України, то у травні 1993 р. – вже 19% громадян [14, с. 94].

Разом з тим, новий прем'єр Л. Кучма у травні 1993 р. значно перегнав президента за показниками довіри суспільства, набравши 27%, що, порівняно з іншими українськими політичними лідерами, було найкращим результатом [14, с. 94]. Популярність Л. Кучми як серед депутатського корпусу Верховної Ради, так і серед населення України, пояснювалась

відповідальним та сильним політиком. Він запропонував Верховній Раді змінити структуру влади в Україні, передавши йому право формування і безпосереднього керівництва урядом та запровадити пост віце-президента. Але таку пропозицію Верховна Рада відхилила, розуміючи, що Президент насправді не бажав брати на себе відповідальність, а лише намагався підняти свій рейтинг [41, с. 20]. Крім того, сама президентська пропозиція щодо зміни структури влади, як свідчать матеріали засідання Верховної Ради 21 травня 1993 р., була ініціативою Л. Кучми, який, отримавши негативну оцінку своєї прем'єрської діяльності від депутатів та усвідомивши, що не зможе розраховувати на продовження додаткових повноважень, можливо вирішив перекласти відповідальність за наслідки урядової політики на Президента, але при цьому зробив ставку на здобуття поста віце-президента [26]. У будь-якому випадку, депутати не підтримали комбінацію Л. Кучми та Л. Кравчука, відмовивши першому у відставці, а другому – у безпосередньому керівництві Кабміном [26].

У червні 1993 р. соціально-економічна та політична ситуація в Україні загострилась, яку до того ж ускладнив страйк донецьких шахтарів 8-15 червня. Цей страйк став ефективною технологією здобуття особистої влади Ю. Звягільським, директором шахти ім. О. Засядька (яка виступила ініціатором страйку), головою Донецької міської ради та її виконкому. У донецькому регіоні Ю. Звягільський був відомий як авторитарний керівник з величезними зв'язками, який підім'яв під себе громадські організації спочатку шахти, а згодом і всього Донецька [41, с. 30]. Шахтарі, разом з економічними, висунули політичні вимоги: відставка Верховної Ради, Президента, поновлення економічних зв'язків з країнами СНД, укладання в його межах економічного союзу, надання донецькому регіону самоврядування аж до надання йому статусу автономії. Шахтарів підтримали колективи інших підприємств Донецька, страйк

поширився також на підприємства Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси, Харкова. Пішовши назустріч страйкуючим, Верховна Рада прийняла рішення про проведення референдумів стосовно дострокових перевиборів Верховної Ради та про довіру Президенту, проте восени 1993 р., можливо під враженням від «кривавих» подій в Росії, депутати відмовились від ідеї організації референдумів, призначивши на наступний рік парламентські та президентські вибори. Внаслідок переговорів зі страйкуючими шахтарями у червні 1993 р. Ю. Звягільський став першим заступником глави уряду.

У таких умовах, Л. Кучма, розуміючи, що оскільки невдоволення активної частини населення політикою вищих органів влади викликане, крім соціально-економічних причин, поганим станом економічних відносин з Росією, його неминуча відставка у подальшому може обернутися його особистою перемогою, якщо в громадській думці вона буде пов'язана з його чіткою та активною позицією щодо форсування інтеграції з Росією. Іншими словами, позиціонування себе Л. Кучмою прихильником курсу на інтеграцію з Росією у перспективі неминучої відставки, за прийняття якої згідно з процедурою були відповідальні Президент та Верховна Рада, на тлі слабких позицій останніх, робило його найбільш легітимним претендентом на президентський пост на майбутніх виборах.

Як показали події, розрахунок Л. Кучми на переможну відставку у зв'язку з його чіткою орієнтацією на економічну інтеграцію з Росією повністю виправдався. Певними етапами на шляху реалізації технології легітимації влади Л. Кучми, яка полягала у позиціонуванні його як авторитетного і відповідального політичного лідера з проросійською орієнтацією та одного із головних претендентів на президентський пост, були: 1) підписання ним 10 липня 1993 р. тристоронньої заяви з прем'єр-міністрами Росії та Білорусі «Про невідкладні заходи з поглиблення економічної інтеграції», яка

передбачала для інтеграції економік створення спільних органів управління та всебічну взаємодію у політичній, оборонній та законодавчій сферах; 2) активізація протистояння з Верховною Радою у серпні 1993 р. через звинувачення її у пресі («Киевские ведомости») у бездіяльності та неприйнятті 80 законопроектів Кабінету Міністрів; 3) підняття питання у Верховній Раді про додаткові повноваження уряду та обґрунтування неможливості нести ним відповідальності за соціально-економічну ситуацію в країні, в тому числі внаслідок відмови Верховної Ради надати такі повноваження [27]; 4) звинувачення центральних органів влади (насамперед, Верховної Ради та Президента) у «насолоді» «політичними баталіями й антиросійською патріотичною роботою» з одночасним наголошенням на необхідності їх перевиборів у виступі перед Верховною Радою з приводу відставки з поста глави уряду [28]; 5) чітке окреслення курсу на інтеграцію з Росією серед головних позицій у виборчій кампанії з виборів Верховної Ради та Президента (як одного із співголів Міжрегіонального блоку реформ, лідера Українського союзу промисловців і підприємців та кандидата у президенти).

У результаті здійснення цієї технології Л. Кучма домогся громадської оцінки себе як політичного лідера не за конкретними невтішними результатами на посту прем'єра, а за очікуваннями населення майбутнього покращення відносин з Росією, активним прихильником яких він себе позиціонував. Активно «допомогли» Л. Кучмі у закріпленні іміджу «проросійського» політика націонал-патріотичні сили, зокрема Народний рух України, що агітували проти нього як зрадника українських національних інтересів та пособника Москви [41, с. 74].

Як відомо, у першому турі президентських виборів 26 червня 1994 р. найбільше голосів отримали Л. Кравчук – 38,36% та Л. Кучма – 31,17%, що дозволило їм вийти у другий тур. Цікаво, що Л. Кучма та його виборчий штаб (який очолював Д.

Табачник) вперше в Україні на президентських виборах застосували технологію звинувачення опонента у фальсифікаціях результатів виборів [41, с. 91] та технологію фальсифікації соціологічних опитувань [31]. Перша технологія була спрямована, по-перше, на пояснення громадськості низького результату Л. Кучми у першому турі порівняно з Л. Кравчуком, по-друге, на попередження можливих фальсифікацій у другому турі з боку кравчуківської команди (керівник М. Михальченко) або на виправдання кучмівської поразки, якщо не буде досягнуто перемоги. Друга технологія мала вселити впевненість у коливних виборців щодо перемоги Л. Кучми. Як пригадавав голова виборчого штабу Л. Кучми Д. Табачник, «ми через «Інтерфакс» розміщували соціопитування. Типа того, що соціологічний центр «Кульбаба» провів опитування по Херсонській області і з'ясувалось, що там з величезним відривом лідирує Кучма. Цифри брались зі стелі. Це робилося для того, щоб вселити в людей впевненість у перемозі» [31].

Серед важливих технологій легітимації влади у ході суперництва за президентський пост Л. Кравчука та Л. Кучми слід відзначити медіаполітику та політику скандалів. Маючи контроль над керівниками українських державних телеканалів, керівники виборчої кампанії Л. Кравчука диктували їм сприятливу для чинного президента медіаполітику, яка полягала в обмеженні доступу до ефіру Л. Кучми, поданні інформації про Л. Кравчука у великих обсягах та в позитивному дусі, а про Л. Кучму – в дуже обмеженій кількості та в основному негативну. У цьому зв'язку показово, що після першого туру Л. Кучма звернувся до Президії Верховної Ради із заявою, в якій звинуватив Центрвиборчком, Держтелерадіокомпанію, державні ЗМІ у порушенні Закону про вибори щодо забезпечення кандидатам рівних умов для ведення передвиборчої агітації [41, с. 84]. Штаб Л. Кучми на противагу цій технології

парламент з нижньою палатою у складі менше трьохсот депутатів та, тим самим, у випадку позитивного результату референдуму це автоматично вело до дострокових виборів законодавчого органу. У результаті застосування цієї технології депутати за два дні (27–28 червня 1996 р.) обговорили та прийняли нову, нині чинну Конституцію України, яка встановлювала президентсько-парламентську форму правління та наділяла Президента величезними владними повноваженнями [9].

Завдяки загрозі референдумом Л. Кучмі також вдалось домогтися створення парламентської більшості у Верховній Раді III скликання, коли виникла проблема з утвердженням В. Пустовойтенка на посаду глави уряду. Як відомо, 13 січня 2000 р. 12 депутатських груп та фракцій створили парламентську більшість у кількості 237 осіб, яка виступила за конструктивну співпрацю з Президентом і урядом та проти лівих сил у керівництві парламентом [30].

Однією із важливих технологій, спрямованою на перетворення парламенту на слухняний інструмент легітимації президентської влади та політики, виступало формування партії влади та забезпечення її проходження у Верховну Раду. Більшість дослідників, зокрема І. Побочий, схильні відносити таку технологію до авторитарних практик легітимації влади [19, с. 140]. У широкому значенні під «партією влади» розуміють усю «сукупність інститутів, структур, і об'єднань, які ґрунтуються навколо глави держави і проводять офіційний курс, а також беруть участь у визначенні цілей та стратегії розвитку» [39, с. 33]. У вузькому значенні партія влади – це політична організація, яка формується та бере участь у парламентських виборах за ініціативою та під покровительством домінуючого політичного актора, зокрема президента, з метою, як мінімум, просування його владних інтересів у законодавчому органі, як максимум – встановлення повного контролю над діяльністю цього органу за

рахунок створення парламентської більшості. Варто зазначити, що технологія забезпечення функціонування партії влади безпосередньо пов'язана з іншою технологією легітимації влади – технологією віртуалізації демократії, яка полягає у демонстрації формального дотримання демократичних принципів правлячими силами та приховуванні за цими принципами авторитарних практик (відмова у реєстрації, нерівний доступ до ЗМІ, погрози учасникам виборчого процесу, фальсифікація результатів виборів і т.ін.), спрямованих на збереження влади правлячою верхівкою та її легітимацію внаслідок «забезпечення» потрібних результатів виборів.

На виборах 1998 р. партією влади, призначенням якої було створення пропрезидентської більшості в парламенті, стала Народно-демократична партія (НДП). Вона була утворена у лютому 1996 р. шляхом злиття Партії демократичного відродження України, Трудового конгресу України, частини об'єднання «Нова Україна», Асоціації молодих українських політиків та політологів, Союзу підтримки Республіки Крим, Союзу українського студентства та організації «Нова Хвиля». З початку свого існування НДП стала парламентською партією, яка виражала інтереси близьких до Президента владних структур. Так, до її політради увійшли такі високопосадовці як голова правління Нацбанку В. Ющенко, віце-прем'єр В. Євтухов, віце-прем'єр О. Смець, віце-прем'єр А. Кінах, міністри – М. Каскевич, В. Пустовойтенко, голова Фонду держмайна Ю. Єхануров, а її лідера А. Матвієнка 31 серпня 1996 р. указом Президента було призначено головою Вінницької обласної адміністрації. Вже за декілька місяців після утворення до НДП увійшло 14 депутатів (на початок 1997 р. – 15 депутатів), більшість з яких склала значну частину фракції «Конституційний центр» [44, р. 69]. На парламентських виборах у березні 1998 р. успіх НДП був не дуже значним. Вона отримала 5% голосів і 17

мандатів за партійним списком. Ще шість кандидатів від партії були обрані в одномандатних виборчих округах. Але вже в Верховній Раді фракція НДП швидко зросла до 89 депутатів [44, р. 105].

На президентських виборах восени 1999 р. Л. Кучмою ефективно була задіяна легітимізаційна технологія недопущення прийнятної альтернативи вибору. Як відомо, наявність ситуації вибору, можливої прийнятної альтернативи значною мірою впливає на легітимність існуючої влади. Якщо прийнятної чи реально можливої альтернативи існуючій владі немає в уявленні більшості, незважаючи на певну критику чи невдоволення цією владою, ця влада буде залишатись легітимною у сприйнятті більшості. Звідси, однією із важливих технологій легітимізації влади виступає технологія недопущення прийнятної альтернативи вибору для більшості суспільства. Саме ця технологія була використана російськими політтехнологами на президентських виборах 1996 р. у Росії, коли чинний президент Б. Єльцин у другому турі переміг комуніста Г. Зюганова. За «російським сценарієм» 14 листопада 1999 р. Л. Кучма переміг комуніста П. Симоненка, якого більшість суспільства не сприймала як прийнятну альтернативу чинному Президенту. Технологія недопущення прийнятної альтернативи вибору в умовах російських та українських президентських виборів другої половини 1990-х рр. серед політтехнологів отримала назви «стратегії «найкращий серед найгірших»», «вибір «меншого зла»» або «сценарію «лівої загрози»» [42].

Зауважимо, що показник рівня суспільної довіри до Президента Л. Кучми у травні 1999 р. за даними Інституту соціології НАН України склав 12,5% [17, с. 51]. Але вже у першому турі, 31 жовтня Л. Кучма отримав 36,49% голосів виборців, а у другому турі переміг з результатом 56,25% голосів виборців проти 37,8% свого суперника з КПУ. Допоміжними для реалізації технології

недопущення прийнятної альтернативи були технології: фальсифікації соціологічних опитувань, недопущення антивладних коаліцій кандидатів, технологія підтримки технічного кандидата, обмеження доступу опозиційних кандидатів до ЗМІ, технологія поміркованого популізму, адміністративного тиску і т.ін.

Технологія фальсифікації соціологічних опитувань широко застосовувалась [42] для переконання виборців у неухильному зростанні популярності Л. Кучми та його технічного кандидата, яким стала Н. Вітренко, щоб примусити більшість громадян до «правильного», конформістського голосування через вплив ефектів «причіпного оркестрового вагона» (бажання бути з переможцем) та «спіралі мовчання» (уникнення соціальної ізоляції) [15, с. 324]. Ефективності технології фальсифікації соціологічних опитувань сприяло те, що всі державні та майже всі недержавні ЗМІ знаходились під контролем Президентської Адміністрації. З екранів та сторінок підконтрольних ЗМІ виборців переконували не лише «дані» залежних соціологічних агентств, зокрема Центру соціальних та маркетингових досліджень «Соціс» (восени 2004 р. він аргументовано разом з центром «Соціальний моніторинг» був звинувачений у фальсифікації соціопитувань [22]), а й «роз'яснення» соціологів. Зокрема, влітку 1999 р. один із відомих українських соціологів стверджував: «...судячи за даними опитувань, О. Мороз і П. Симоненко істотно поступаються Л. Кучмі не лише у першому, але й у другому турі: в червневому опитуванні «Соціс-Геллап» Л. Кучма випереджає у другому турі О. Мороза і П. Симоненка більш ніж на 10%, і тільки з Н. Вітренко має рівний результат. Але якщо врахувати, що у минулому році Л. Кучму впевнено випереджав у другому турі О. Мороз, а три місяці тому – Н. Вітренко, то сьогоднішній результат свідчить про сприятливу для нинішнього президента України динаміку формування електоральних переваг» [3, с. 27]. Нагадаємо,

що «рівний результат» Н. Вітренко з Л. Кучмою, попри практично необмежений доступ «прогресивної» соціалістки до центрального телебачення та широку увагу ЗМІ до її персони, за якісь три місяці на виборах чомусь склав усього 10,97% голосів. Проте, участь Н. Вітренко в ролі технічного кандидата Л. Кучми слід визнати досить ефективною технологією, оскільки вона зуміла відтягти значну частину електорату О. Мороза, який у результаті не зміг вийти у другий тур та скласти прийнятну для більшості суспільства альтернативу чинному Президенту.

Л. Кучмою була успішно застосована легітимаційна технологія недопущення антивладних коаліцій кандидатів, зокрема, у випадку «канівської четвірки». Як відомо, 24 серпня 1999 р. лідери СПУ О. Мороз та Селянської партії України О. Ткаченко об'єдналися із колишнім прем'єром Є. Марчуком та мером м. Черкас В. Олійником як претенденти на президентський пост у «канівську четвірку» (назва за місцем укладання угоди – біля могили Т. Шевченка у Каневі). Але в розпал переговорів, посиляючись на недотримання О. Морозом домовленостей, «четвірку» залишив Є. Марчук, якому Президент натомість забезпечив місце секретаря Ради національної безпеки та оборони [7, с. 961].

Технологія поміркованого популізму, яка використовувалась Л. Кучмою напередодні президентських виборів 1999 р., передбачала обіцянки реформ у майбутньому в інтересах більшості суспільства та оперативне реагування на запити населення щодо вирішення поточних соціальних проблем. Здійснення цієї технології спрямовувалось на те, щоб надати владі «людського обличчя» у сприйнятті громадян та вселити позитивні надії на майбутнє, пов'язавши їх з чинним Президентом.

За рахунок технології адміністративного тиску істотно були обмежені агітаційні можливості інших кандидатів на президентський пост. Так, друкарні відмовляли опозиційним до чинного

Президента виданням у послугах, також виникали труднощі з організаціями, які займалися їх розповсюдженням. Разом з тим, влада намагалася фінансово «допомогти» опозиційним виданням, вимагаючи за «допомогу» розміщення спеціально підготованих позитивних до чинного Президента матеріалів. Фінансування таких видань йшло через різноманітні фонди, на потреби яких виділялись гроші у тому числі із Державного бюджету, як, наприклад, на фінансування благодійного фонду «Соціальний захист», який мав розгалужену мережу регіональних представництв [42; 1, с. 7].

Висновки. У цілому можна стверджувати, що дії суб'єктів політики, використання ними технологій легітимації, а здебільшого – схильність до самолегітимації у відносинах з суспільством, призвели до розвитку цинічного ставлення у більшості населення України до політики та її фігурантів, до зневір'я щодо перспектив зміцнення державної незалежності, формування соціальної та правової держави, втілення демократичних ідеалів. Панування функціональної раціональності внаслідок модернізації українського суспільства повною мірою виявилось у патрон-клієнтських відносинах між політиками та виборцями, коли лояльність та підтримка виборців «оплачується» послугами чи грошима претендентів на владу. Разом з тим, можна стверджувати, що провідним принципом легітимаційної політики владних суб'єктів, зокрема Л. Кучми, стала роздача державних посад та нагород «своїм» людям в обмін на лояльність та підтримку з їх боку. Основною проблемою на шляху модернізації українського суспільства стало мимовільне чи несвідоме стимулювання патерналістських настроїв та настанов населення у відношенні до державних інститутів та політичної сфери в цілому замість формування ідеалів свободної та гідної людини. Це багато в чому обумовило перманентну кризу легітимності державної влади в Україні, яка навряд чи колись на

належному рівні зможе впоратись з вантажем соціальних зобов'язань, обумовлених переважно патерналістською моделлю легітимаційних відносин між суспільством та політичною владою.

Список використаних джерел та літератури:

- Бондаренко К. Система БЮТ або блок Ющенко-Тимошенко [Текст] / К.Бондаренко. – К.: ВІК, 2004. – 36 с.
- Висоцький О. Сутність легітимації політики [Текст] / О.Висоцький // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4 (7). – С. 24-34.
- Головаха Е. Выборы президента Украины в социологическом ракурсе [Текст] / Е.Головаха // Мониторинг общественного мнения. – 1999. – № 4 (42) (июль-август). – С. 23-27.
- Закон України «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України» від 14 лютого 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2113-12>. – Назва з екрана.
- Закон України «Про Представника Президента України» від 5 березня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2167-12>. – Назва з екрана.
- Закон України «Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети в сфері законодавчого врегулювання» від 19 грудня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2796-12>. – Назва з екрана.
- Касьянов Г.В. Політичний досвід самостійної України [Текст] / Г.В.Касьянов // Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редада: В.М.Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А.Смолій, Ю.А.Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – С. 948-990.
- Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1%E2%9F95-%E2%F0>. – Назва з екрана.
- Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%E2%9F96-%E2%F0>. – Назва з екрана.
- Кравчук Л.М. «Є така держава – Україна» [Текст]: Матеріали виступів, інтерв'ю прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання / Л.М.Кравчук; Упор. Шпаковатого Миколи. – К.: Глобус, 1992. – 224 с.
- Кучма Л. Україна – не Росія [Текст] / Л.Кучма. – М.: Время, 2004. – 560 с.
- Липпман У. Общественное мнение [Текст] / У.Липпман / Пер. с англ. Т.В.Барчуновой. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
- Михальченко Н.И. Работали мы просто за обычную зарплату [Текст] / Н.И.Михальченко // Сегодня. – 2009. – 10 июля (№144 (3277)).
- Небоженко В. Україна: політична криза поглиблюється (за матеріалами соціологічних досліджень 1991–1993 рр.) [Текст] / В.Небоженко // Політична думка. – 1993. – №1. – С. 93-95.
- Нозль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания [Текст] / Э.Нозль-Нойман / Пер. с нем. / Общ. ред. и предисл. Мансурова Н.С. – М.: Прогресс-Академия, Весь Мир, 1996. – 352 с.
- Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (На матеріалах періодики Заходу) [Текст] / Р.Офіцинський. – Київ: Інститут історії України Національної академії наук України – Ужгород: Гражда, 2005. – 468 с.
- Паніна Н.В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг [Текст] / Н.В.Паніна. – К.: Видавництво Софія, 2005. – 160 с.
- Петропавловский Н.Н. Самый короткий путь к власти: сборник технологий проведения политических выборов кампаний [Текст] / Н.Н.Петропавловский, А.П.Ситников, М.А.Артемьев, В.И.Гафт / Под общ. ред. Петропавловского Н.Н. – Таганрог: Сфинкс, 1995. – 256 с.
- Побочий І.А. Політична боротьба: праксеологічний вимір [Текст] / Монографія / І.А.Побочий. – К.: Абрис, 2007. – 352 с.
- Розпорядження Президента України «Питання Адміністрації Президента України» від 13 грудня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2%2F91-%F0%EF>. – Назва з екрана.
- Розпорядження Президента України «Про затвердження Положення про Державну думу України, матеріальне забезпечення Державних радників України, фонд заробітної плати та чисельність апарату Державних радників України» від 6 березня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=37%2F91-%F0%EF>. – Назва з екрана.
- Силіна Т. Екзит-пол: ходіння по муках [Текст] / Т.Силіна // Дзеркало тижня. – 2004. – 6-12 листопада (№ 45 (520)).
- Скиперских А. В. Легитимация и делегитимация постсоветских политических режимов [Текст]: монографія / А.В.Скиперских. – Елец: ЕГУ им. И.А.Бунина, 2006. – 142 с.
- Стенограма засідання Верховної Ради України (1 скликання, 6 сесія, 13 засідання) від 13 жовтня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL16/131092_13.htm. – Домашня сторінка Інтернету.
- Стенограма засідання Верховної Ради України (1 скликання, 6 сесія, 30 засідання) від 18 листопада 1992

- p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL16/181192_30.htm. – Домашня сторінка Інтернету.
26. Стенограма засідання Верховної Ради України (1 скликання, 7 сесія, 45 засідання) від 21 травня 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL17/200593_45.htm. – Домашня сторінка Інтернету.
 27. Стенограма засідання Верховної Ради України (1 скликання, 7 сесія, 78 засідання) від 31 серпня 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL17/310893_78.htm. – Домашня сторінка Інтернету.
 28. Стенограма засідання Верховної Ради України (1 скликання, 8 сесія, 1 засідання) від 21 вересня 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL18/210993_01.htm. – Домашня сторінка Інтернету.
 29. Стенограма засідання Верховної Ради України (2 скликання, 3 сесія, 74 засідання) від 7 червня 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rada.gov.ua/zakon/sk12/BUL23/070695_74.htm. – Домашня сторінка Інтернету.
 30. Стенограма засідання Верховної Ради України (3 скликання, 4 сесія, 58 засідання) від 13 січня 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rada.gov.ua/zakon/sk13/BUL34/130100_58.htm. – Домашня сторінка Інтернету.
 31. Табачник Д.В. Кучма думал, что победил Кравчук [Текст] / Д.В.Табачник // Сегодня. – 2009. – 10 июля (№144 (3277)).
 32. Указ Президента України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких указів та розпоряджень Президента України» від 8 червня 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=431%2F95>. – Назва з екрана.
 33. Указ Президента України «Про підтвердження чинності Указу Президента від 31 травня 1995 р. №431 «Про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президентові України та Верховній Раді України» від 5 червня 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=420%2F95>. – Назва з екрана.
 34. Указ Президента України «Про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президентові України та Верховній Раді України» від 31 травня 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=413%2F95>. – Назва з екрана.
 35. Указ Президента України «Про реорганізацію Адміністрації Президента України» від 27 жовтня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=544%2F92>. – Назва з екрана.
 36. Указ Президента України Л.Д.Кучми від 26 червня 1996 р. №467/96 «Про проведення Всеукраїнського референдуму з питання прийняття нової Конституції України» [Текст] // Орієнтир [додаток до газети «Урядовий кур'єр»]. – 1996. – 4 липня (№122–123).
 37. Українське суспільство 1994–1997 // Політичний портрет України. Бюлетень фонду «Демократичні ініціативи». 1998. - №. 20. – С. 11–18.
 38. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Колективна монографія / Під. ред. М.О.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 1999. - 688 с.
 39. Хенкин С. «Партия власти»: российский вариант [Текст] / С.Хенкин // Pro et contra. – 1996. – Т.1. – № 1. – С. 32–45.
 40. Хмелько В.С. Через що політикам вдається розколювати Україну [Текст] / В.С.Хмелько // Дзеркало тижня. – 2006. – 24–30 червня (№ 24 (603)).
 41. Хроніки сучасної України [Текст]. – Т.І: 1993–1994. – К.: Основні цінності, 2001. – 160 с.
 42. Якубенко В. Як я працював іміджмейкером Кучми [Текст] / В.Якубенко // Дзеркало тижня. – 1999. – 14 жовтня (№ 190).
 43. Conserva Н.Т. Propaganda techniques [Text] / Н.Т.Conserva. – Bloomington, In.: 1st Books Library, 2003. – 120 p.
 44. Whitmore S. State-building in Ukraine: The Ukrainian parliament, 1990–2003 [Text] / S.Whitmore. – New York: RoutledgeCurzon, 2004. – XIV, 222 p.

